

УДК 72.03

О. Л. Михайлишин,
*кандидат архітектури, доцент кафедри архітектури
та середовищного дизайну
Національного університету водного господарства
та природокористування (м.Рівне)*

ОХОРОНА ІСТОРИЧНОГО СЕРЕДМІСТЯ КРЕМЕНЦЯ В 20–30-Х РОКАХ ХХ СТ.

Анотація: у статті проаналізовано основні напрями діяльності органів державної влади, установ та організацій Другої Речі Посполитої в царині охорони архітектурного середовища історичного середмістя Кременця у 1920-30-х рр. Особливо розглянуті дослідницькі роботи, здійснювані викладачами та студентами архітектурного факультету Варшавської політехніки.

Ключові слова: архітектурно-містобудівна спадщина, інвентаризація, реабілітація середовища, міжвоєнний період, Кременець, Волинь.

Постановка проблеми. Архітектурно-містобудівна спадщина Кременця посідає особливе місце в національному культурному надбанні України. Унікальне міське середовище, сформоване впродовж століть, було і залишається об'єктом наукового зацікавлення багатьох поколінь, істориків, археологів, архітекторів, мистецтвознавців, краєзнавців. Результатом дослідницької діяльності, яка значно активізувалась ще наприкінці ХІХ ст., є великий масив матеріалів на тему історії Кременця (джерелознавчого, фактографічного, аналітичного характеру). На початковому етапі накопичення знань стало базисом для усвідомлення необхідності збереження давніх будівель – носіїв історичної пам'яті місця. В подальшому, аналіз і осмислення напрацьованої інформації спонукав до розширення сфери охорони на історичне ядро міста в цілому: архітектурні пам'ятки розглядались як вузли композиційно-просторового каркасу міста, органічні елементи середовищного контексту, що власне і визначають його неповторність.

Перші системні кроки у напрямі комплексного вивчення забудови Кременця у ХХ ст. з точки зору її архітектурно-містобудівної цінності були зроблені у 1920-30-х рр., коли місто стало адміністративним центром повіту Волинського воєводства Другої Речі Посполитої. Забудова Кременця зазнала руйнувань під час Першої світової війни: були пошкоджені середньовічний замок на горі Бони, комплекс будівель колишнього кляштору єзуїтів та десятки інших громадських і житлових будинків міста. Тому, разом з потребою відбудови знищених війною пам'яток постала об'єктивна необхідність

відновлення міської забудови, частину якої складав архітектурно-містобудівний ансамбль історичного центру.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти охорони історичного середмістя Кременця (з точки зору пам'яткоохоронних дій стосовно окремих об'єктів) розглянуті у монографії польського архітектурознавця П.Деттлоффа. Серед реалізованих досліджень на історико-краєзнавчу тематику слід відзначити праці Г.Чернихівського та В.Собчука.

Мета роботи. Прослідкувати основні напрями пам'яткоохоронної діяльності стосовно архітектурно-містобудівного ансамблю забудови історичного центру м.Кременець протягом 1920-30-х рр.

Виклад основного матеріалу В архітектурних колах міжвоєнної Польщі розгорілися бурхливі дискусії стосовно концепцій розвитку зруйнованих війною середмість історичних міст. Архітектори старшого покоління – традиціоналісти і романтики у своїх поглядах на спадщину минулого – виступали за збереження і відновлення просторових структур та історично складеного середовища загалом. Їм опонували модерністи, які, керуючись новим функціональним мисленням, розглядали ситуацію, що склалась, як нагоду реалізації своїх творчих доктрин, в яких практично не залишалось місця для спадщини.

Теорія відбудови історичних міст і перші практичні пропозиції з'явилися на сторінках фахових публікацій під час й одразу після війни, в тому числі, у працях польських урбаністів І.Дрекслера, А.Кюхнеля, Р.Феліньського. Чи не вперше поруч з соціальними, функціонально-ужитковими та естетичними мотиваціями наводились аргументи особливого змісту: відродження національного побуту стало додатковим імпульсом не тільки для відбудови з руїн міст і сіл, але й повернення їм неповторного польського характеру. Зокрема, І.Дрекслер так окреслював своє бачення концепції відбудови: “Найголовніший принцип: зі вцілілих об'єктів і будівель належить зберегти, наскільки це можливо, все, що має практичну, естетичну, харáктерну і пам'яткову цінність, ушкоджені об'єкти ремонтувати, нові будувати відповідно до духу часу, причому під об'єктами маю на увазі загальну схему поселень, форму, структуру і ансамбль окремих доріг, вулиць, площ і кварталів, храми і будинки, криниці, парки, окремі дерева, каплички, придорожні фігури” [1, с.100]. У цій тезі автор підняв цілий комплекс проблем, актуальних для відбудовчого періоду і майбутнього розвитку міст: формування принципів нового проектування в історичному оточенні, напрямів співпраці між фахівцями з охорони спадщини і архітекторами-проектувальниками, визначення ступеня можливого втручання в середовищний контекст (“тенденція представлення творів архітектури без тла, у відособленні, утруднює

розуміння не тільки будівельного ансамблю, але власне самої архітектури” [1, с.288]). Культивування містобудівного надбання минулого характеризувало також позицію апологетів “родинності” польської архітектури С.Шиллера та Р.Феліньського, які говорили про вшанування при відбудові “краси давніх віків, що залишилась чи то в окремих будівлях, чи в розташуванні і характері цілих вулиць і площ” [2, с.102-103].

Звертаючи велику увагу на історичне місто і розглядаючи його забудову як нашарування багатьох епох, що володіє значним науковим, естетичним, інформаційним потенціалом, на поч. 1920-х рр. фахівці стимулювали нові дослідження містобудівної історії. Причому, в систему причинно-наслідкових зв'язків того чи іншого шляху розвитку, включались і соціальні відносини, які відображались в структурі міста, визначали її особливості на кожному з етапів. Саме в міжвоєнну добу подібні дослідження актуалізувались і провадились доволі інтенсивно. Вивчення закономірностей розвитку міст, розташованих на “східних кресах” в контексті еволюції європейського і польського містобудування, давало три базисні, соціально значимі результати. По-перше, історичні розвідки дозволяли знаходити все нові підтвердження “стародавності”, тісного зв'язку з західноєвропейським культурним колом, разом з тим віднаходити в просторових структурах унікальні риси, які засвідчували б національну самобутність і “польський” характер. По-друге, дослідження закладали основу для створення концепцій розвитку міст як духовно-матеріальних субстанцій майбутнього, покликаних розвивати і зберігати в міському соціумі історичну пам'ять, просторово організувати його життя, формувати відповідно середовищу і часу модель поведінки, мислення та почуттів. По-третє, відомості про детермінанти просторово-планувального розвитку міста в попередні періоди, були одним з чинників, що принципово впливав на спосіб його відбудови.

Проте, практичні потреби повсякденного життя зумовлювали невідкладність і одночасність реалізації дослідницьких і реставраційно-відновлювальних робіт у Кременці. З огляду на те, що місто мало стати головним культурно-освітнім центром Волині й усіх “східних кресів”, відродивши славу “Волинських Афін” часів Т.Чацького, основна увага польської влади на поч. 1920-х рр. була зосереджена на відбудові пошкоджених і занедбаних будівель монастиря єзуїтів – визначної архітектурної пам'ятки пізнього бароко. Вже у 1925 р. відділом мистецтва і культури Люблінського, Поліського і Волинського консерваторського округу, очолюваного архітектором Єжи Сенницьким, було виконано інвентаризацію (загальні обміри і фотофіксацію) костелу, будівель колишніх монастирських келій та тераси перед ними [3, к.23], після чого розпочались відновлювальні роботи. Про деякі

їх результати і завдання на майбутнє свідчать матеріали XII-ого з'їзду Ради консерваторів, який відбувся в Луцьку 20-24 вересня 1927 року. Делегати позитивно оцінили якість і темпи “адаптаційних” робіт, звернули увагу на вибір кольорової гами пофарбування при опорядженні фасадів та інтер'єрів костелу для колористичної гармонізації усього комплексу [4, к.23-24].

У пленарному та виїзних засіданнях, що пройшли також в Острозі, Межирічах Острозьких, Дубно, Кременці, Вишнівці та Почаєві взяли участь Волинський воєвода В.Мех, начальник відділу департаменту мистецтв Міністерства релігійних віросповідань і громадської освіти Я.Войцеховський, радник міністра А.Ляутербах, усі керівники консерваторських округів Польщі та представники місцевої громадськості [4, к.15]. Під час роботи з'їзду учасники зібрання не оминули увагою незадовільний стан історичного середовища у найдавніших волинських містах (Дубно, Кременці, Луцьку), нетактовність втручання в їх структуру та архітектурний образ в минулому і зараз – в процесі розбудови центрів. У зв'язку з цим очевидно була необхідність налагодження співпраці між владою міст і службами охорони нерухомої спадщини. Делегати відвідали найважливіші архітектурні пам'ятки, які потребували невідкладних охоронних заходів в усіх названих вище населених пунктах. Зокрема, в Кременці, окрім будівель ліцею, консерватори оглянули руїни замку і давній василіанський монастир. На думку делегатів, особлива цінність ансамблю забудови центральної частини Кременця зумовлювала її збереження у незмінному вигляді, спрямування планувально-просторового розвитку міста у північному напрямі. Для гармонізації усєї давньої забудови – невід'ємної частини неповторного міського ландшафту та посилення її колориту Радою консерваторів було запропоновано покриття дахів усіх будівель середмістя “голландською” черепицею [4, к.25].

Крім того, Рада консерваторів наголосила на необхідності пришвидшення інвентаризаційних робіт з огляду на кількість об'єктів, які підлягали охороні. З цією метою керівництву ліцею рекомендувалось залучити “в літній період двох студентів для виконання обмірів пам'яток Кременця”, а загальне керівництво усіма роботами, в тому числі на теренах повіту, доручити головному архітектору міста Здзіславу Целярському [4, к.22].

Очевидно, що рекомендації з'їзду були прийняті до уваги. Наступного, 1928 р., студенти архітектурного факультету Варшавської політехніки виконали детальні обміри усіх давніх будівель ліцею. Водночас, тривав ремонт головного фасаду комплексу, реконструювались кам'яні балюстради і тераси перед входом, відновлювався монастирський дворик. Керівництво навчального закладу спрямовувало значні зусилля на відновлення інтер'єрів: об'єктом особливої гордості стала реставрація колонної, бібліотечної зал та зали

Коллонтая [5, с.360]. Власне завдяки розумінню важливості фахового підходу до реставрації архітектурних пам'яток, точного, відповідного стилю, відтворення втрачених елементів оздоблення, виконання ухвал, прийнятих 1927 р. на з'їзді Ради консерваторів, і вирішення інших проблем, “типових з точки зору консерваторства”, при ліцеї був утворений будівельний відділ. Обов'язки керівника виконував З.Целярський, обіймаючи одночасно три посади – серед службовців повіту лише він мав вищу архітектурну освіту.

Рис.1. Вигляд на комплекс колишнього монастиря єзуїтів. Фото 1920-30-х рр.

Рис. 2. Типова житлова забудова середмістя. 1931 р. Фото Ф.Харчевського

Рис.3. Будинки-“близнята” на ринковій площі. Фото 1928 р.

Рис.4. “Кременецький дворець” Фото 1928 р.

Комплексні дослідження історико-архітектурного потенціалу Кременця були розпочаті ще у 1927 р. студентами Закладу польської архітектури – навчального підрозділу архітектурного факультету Варшавської політехніки. Обмірні креслення руїн замку (план у декількох рівнях, розріз та фрагменти підвалів), які планувалось законсервувати, виконав З.Новак [5, к.17, 19].

У 1928 році з вражаючим розмахом була продовжена інвентаризація забудови середмістя Кременця і цінних об'єктів, розташованих на території

Кременецького повіту.(про масштаби дослідження говорили 160 фотокліше виконаних під час обстежень [7, арк.103-105]). У звіті окружного консерватора йдеться про дослідження, фіксацію і занесення до карткового каталогу нерухомих пам'яток (укладався в окружному відділі культури і мистецтва) дерев'яної церкви Воздвиження Чесного Хреста, будинків-“близнят”, розташованих на ринковій площі, будинку, в якому народився Ю.Словацький, будинків магістрату, міської лікарні, великої синагоги, по-реформатського та парафіяльного костелу Св.Станіслава, понад двох десятків міщанських, шляхетських будинків та заїздів [3, к.237-238].

Велику фактографічну, науково-методичну, мистецьку та історичну цінність становлять креслення по-францисканського монастирського ансамблю у Кременці, виконані протягом 1930-1931 рр. працівниками секції монументальної архітектури Закладу польської архітектури С.Зеліньським і В.Кожеювським. Інвентаризація зруйнованих, ушкоджених війною або перебудованих храмів була пріоритетним напрямом роботи, зважаючи на ідеологічне значення реставрації чи відбудови цих об'єктів. Зокрема, відповідно до розпорядження Міністра релігійних віросповідань, оприлюдненого у 1922 р., крупні ремонтно-будівельні роботи або реставрації костелів могли здійснюватись тільки на основі затверджених проектів і за умови позитивної рецензії окружного консерватора [8, с.155-156]. Тому, костели, монастирі і церкви, стилістика яких визначалась науковцями як ренесанса або барокова (як, наприклад, по-францисканський костел), інвентаризувались в першу чергу і особливо ретельно. Креслення виконані із застосуванням тушевої графіки по паперу в крупному масштабі (для планів – 1:50, 1:100, 1:200, для фасадів та розрізів – 1:50, 1:100, для деталей - 1:20, 1:10, 1:5, 1:2), дали змогу дослідникам чітко і точно зафіксувати усю систему декорування фасадів та інтер'єрів.

В результаті здійснюваної впродовж декількох років інвентаризації забудови середмістя Кременця було зібрано значний масив історіографічних та фіксаційних матеріалів, на підставі яких історична частина могла претендувати на отримання статусу пам'ятки як цілісного архітектурно-містобудівного ансамблю, що не мало б прецедентів в історії пам'яткоохоронної справи у Польщі. Визнання цінності забудови центральної частини, за словами волинського консерватора Ю.Дуткевича, “безсумнівно вплине на подальший розвиток цього романтичного куточка країни. З однієї сторони – гальмуючи можливість вільної і необмеженої розбудови середмістя, з іншої – спонукаючи громадську думку та туристичні організації до зацікавленості цим чудовим містом” [9, с.45-46]. Фактично, в пропозиції Дуткевича була закладена ідея

виділення заповідної ділянки в структурі постійно змінюваного міського простору, яку реалізували в Кременці лише після другої світової війни.

Звертаючись до роздумів і пропозицій фахівців на тему співіснування різночасових шарів забудови у містах Волині і їх просторового розвитку у найближчій перспективі, відзначимо думку головного архітектора міста З.Целярського, яка характеризує загальні уявлення про шляхи розвитку більшості історичних міст регіону у 1920-30-х рр. Так, архітектор вважав, що функціональна диференціація забудови є оптимальним способом збереження самобутнього образу і безперешкодного просторового зростання міста як того потребує час. Такий підхід наповнить новим змістом міське життя і зробить його привабливим як зсередини так і ззовні. Говорячи про виділення в структурі міста чотирьох частин (а фактично – функціональних зон) – історичної з житловими кварталами, торгівельної, промислової та туристичної, З.Целярський підкреслює необхідність пошуку неповторного змістового наповнення першої (історико-архітектурна спадщина, освітній центр) і останньої (туристично-спортивний центр), підкреслюючи образно-сміслові аналогії з середовищем американських та західноєвропейських міст (Гарвард, Оксфорд, Грац) [10, с.89]. Реалізація такої функціональної концепції передбачала комплексний підхід до реабілітації історичного середмістя Кременця як на просторовому, так і на об'єктному рівнях.

Виклад свого бачення перспективи розвитку просторово-планувальної структури Кременця Целярський підсумовує так: “Узгодити потреби щоденного життя, без знищення дороговказів на дорозі культури минулого, без нищення пам'ятників історії – це завдання урбаніста, на плечі якого ляже важка, але дуже вдячна робота регуляції Кременця. Це повинно засвідчити, що “праця кожного покоління є продовженням і надбудовою праць попередніх поколінь”, але ніколи – їх запереченням” [10, с.89].

Зважаючи на актуальність містобудівельної проблематики в пам'яткоохоронній справі на всій території Польської держави Міністерством релігійних віросповідань 24 жовтня 1936 року було прийнято Окольник “Про охорону старих міст і старих кварталів”, що скеровувався до керівників воєводств [11, с.35-37]. Документ стверджував необхідність охорони історичних міст як найсерйозніше завдання в умовах розвитку сучасної урбаністики. Піклування про збереження традиційного характеру середовища аж до підтримки місцевих звичаїв повинно здійснюватись з врахуванням актуальних потреб зростання міського організму. Історична частина – його інтегральна “жива комірка”, що має розвиватись разом з містом, але з деякими обмеженнями, зважаючи на цінність забудови. Фактично це положення

пропонувало компроміс у розв'язанні конфлікту між охороною давніх міст і необхідністю їх розвитку.

На останньому у міжвоєнний період, XXII-му з'їзді консерваторів, що відбувся у Варшаві і Гродно у квітні 1937 р. Генеральний консерватор Польщі Єжи Ремер узагальнив загальнодержавне та соціокультурне значення піднятої проблеми в умовах зростаючих масштабів будівництва в історичних містах, виділивши актуальність пам'яткоохоронних завдань щодо Варшави, Кракова, Вільно, Любліна, Львова, Замості, Кременця та ін. Також Є.Ремер звернув особливу увагу на те, що підтримка “найвиразніших свідків минулого не є тільки романтизмом (як це було у XIX ст.), а обов'язком перед історією, наукою і добре зрозумілим інтересом з позицій раціонального національного господарювання, так як майже нерозривний зв'язок цих пам'яток з природою і ландшафтом являють винятковий інтерес для сім'ї і закордонного краєзнавчого туризму” [12, арк.6].

Слова генерального консерватора Польщі були визнанням того, що наприкінці 1930-х рр. пам'яткоохоронна робота стосовно крупних містобудівних утворень, в тому числі у Кременці, перебувала лише на стадії розвитку. На Волині обставин соціально-економічного змісту (брак коштів для виконання повного комплексу дослідницьких і реставраційно-відновлювальних робіт, низький освітньо-культурний рівень населення, ідеологічно вмотивована пріоритетність збереження одних пам'яток і відсутність уваги до інших) не дозволили втілити у життя більшість запланованих акцій. Зокрема, незначна популярність у населення Кременця пам'яткоохоронної доктрини, а також необізнаність з цією проблематикою, відсутність розуміння цінності і привабливості пам'яток зумовлювала занедбання тих об'єктів, які перебували у приватній власності і байдужість до інших мовчазних свідків минувшини. Лише послідовна просвітницька робота, підкріплена професіоналізмом представників державних пам'яткоохоронних органів та відповідне фінансування, могла стати містком до розуміння і реалізації усіх завдань збереження історичного середовища міста.

Висновки. Оцінюючи діяльність владних інституцій і регіональних органів пам'яткоохорони, спрямовану на збереження архітектурного середовища історичного середмістя Кременця у міжвоєнний період, необхідно відзначити комплексний підхід до організації цієї роботи. Підкріплена реальними діями методика одночасного напрацювання концепції просторово-функціонального розвитку центральної частини, наповнення її новим змістом і відповідної адаптації основних архітектурних пам'яток – “опорних вузлів” планувальної структури міського ядра, контекстний спосіб проектування нових об'єктів та реконструкції існуючих для збереження “духу місця” і стилістичної

цілісності забудови – на нинішньому етапі архітектурного розвитку Кременця залишається надзвичайно актуальною, потребує подальшого вивчення і розвитку, послідовної і фахової реалізації.

Література

1. Drexler I. Odbudowanie wsi i miast na ziemi naszej. – Lwów-Warszawa-Kraków: Wyd-wo Zakładu im.Ossolińskich, 1921. – 323 s.
2. Fieliński R. Budowa miast. – Lwów, 1916. – 114 s.
3. Archiwum Państwowe w Lublinie (далі – APL), Urząd Woj. Lubelski (далі – UWL), sygn.3260.
4. APL. UWL, sygn.3255.
5. “Ateny Wołyńskie” w roli czynnika gospodarczego // Polski Przemysł Budowlany. – 1928. - №8. – S.359-361
6. Archiwum Miasta Stołecznego Warszawy (далі – AMSW). Akta Konserwatora Zabytków miasta Stołecznego Warszawy i Wolewództwa Łódzkiego. – Sygn. 369.
7. Державний архів Волинської області, ф.46, оп.1, спр. 3354.
8. Dettloff P. Odbudowa i restawracja zabytków architektury w Polsce w latach 1918-1930. Teoria i praktyka. – Kraków: UNIVERSITAS, 2006. – 501 s.
9. Dutkiewicz J. Ochrona zabytków Krzemieńca na tle ogólnych zagadnień konserwacji // Życie Krzemienieckie. – 1933. – №2. – S. 46-51
10. Celarski Z. Krzemieniec na tle zagadnień urbanistyki // Życie Krzemienieckie. – 1933. – №2. – S.78-91.
11. Okolnik Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego №113 z dn. 24 października 1936 r. (Szt 9490/36) o ochronie charakteru miast starych i dzielnic staromiejskich // Biuletyn Urbanistyczny. – 1937. - №1.
12. AMSW. Akta Konserwatora Zabytków miasta Stołecznego Warszawy i Wolewództwa Łódzkiego. – Sygn. 390.

Аннотация

В статье проанализированы основные направления деятельности государственных институций, учреждений и организаций Второй Речи Посполитой в сфере охраны архитектурной среды исторического центра Кременца в 1920-30-х гг. Рассмотрена исследовательская деятельность студентов и преподавателей архитектурного факультета Варшавской политехники. Ключевые слова: архитектурно-градостроительное наследство, инвентаризация, межвоенный период, Кременец, Волянь.

Summary

The article analyses the main directions in the activity of the state institutions, departments and organizations of the Second Rzech Pospolita in the sphere of architectural environment preservation of the historical center in Kremenetz in the 1920-30s. The research activity of students and teachers of the architectural faculty of Warsaw polytechnic university is considered. Key words: architectural and city-planning heritage, inventory, interwar period, Kremenetz, Volyn.